

University of Groningen

P.J. van Koppen, J. ten Kate, De Hoge Raad in persoon.

Hempenius-van Dijk, B.S.

Published in:

Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden

DOI:

[10.18352/bmgn-lchr.6184](https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.6184)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hempenius-van Dijk, B. S. (2005). P.J. van Koppen, J. ten Kate, De Hoge Raad in persoon. Benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden 1832-2002. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120(1), 136 - 138. <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.6184>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De taal van het anti-parlementarisme. Poëzie en politiek in Nederland 1870-1940

ILJA VAN DEN BROEK

Taal verloor in het interbellum zijn vanzelfsprekendheid als belangrijkste smeermiddel in de raderen van politiek en maatschappij. De functie en waarde van het woord stonden ter discussie; een discussie die de kern van de toenmalige (parlementaire) politiek raakte. Dit artikel onderzoekt de talige context van het Nederlandse parlement door de politieke geschiedenis in verband te brengen met de vormexperimenten in de poëzie vanaf het einde van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog. In de politiek, binnen en buiten het parlement, ontstond twijfel over wat taal wel en niet vermag. Ook in de poëzie werd dit vraagstuk diep doorvoeld en uitvoerig geëxploreerd. Door beide ontwikkelingen aan elkaar te relateren kan nieuw licht worden geworpen op de crisis van de democratie in deze periode.

De felle en aanhoudende kritiek op de in zichzelf gekeerde cultuur van eindeloos en, volgens de critici: machteloos, praten in het parlement was een symptoom van een fundamentele ontwikkeling. Zij wortelde in een veranderende visie op de mogelijkheden en de werking van taal, die breed werd ervaren en geuit in de samenleving. Het parlement was als het symbool van de (pratende) politiek het natuurlijke culminatiepunt voor deze klachtenstroom. Zij was een bolwerk van (liberale) beschaving, maar vooral ook de plek waar de machtsuitoefening door de, volgens traditionele regels en met holle retoriek functionerende, taal gestalte kreeg. Het werd, zoals historicus Piet de Rooy schrijft, gezien 'als een praatcollege, waar kleingeestige lieden elkaar vliegen afvingen en er vooral op uit waren niets belangrijks tot stand te brengen.'¹ De parlementaire politiek was, doordat zij zich bediende van de taal als instrument, machteloos wanneer het er werkelijk op aan kwam.

A. A. de Jonge onderscheidde de 'grote' en 'kleine' crisis van de democratie: fundamentele bezwaren waren vermengd met (instrumentele) kritiek op het functioneren van het staatsbestel.² In de politieke geschiedschrijving wordt deze periode van ontevredenheid met de bestaande staatsvorm vooral geïnterpreteerd en onderzocht als een 'kleine crisis' — ogenschijnlijk als gevolg van de historische ontwikkeling in Nederland, waarin het afschaffen van de parlementaire democratie nooit daadwerkelijk aan de orde was. De historiografie richt zich met name op klachten over de werkwijze van het systeem. Deze betroffen bijvoorbeeld de gevolgen van hervormingen, zoals de afschaffing van het districtenstelsel en de invoering van het algemeen kiesrecht. De sociale en intellectuele bovenlaag vond dat het peil van het parlementaire debat daalde door het verdwijnen van (intellectueel en sociaal) boven de middelmaat

¹ R. Aerts, e. a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Den Haag, 1999) 181.

² A. A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (Assen, 1968) 6, 19-21.

uitstekende parlementariërs. De onderzochte kwestie was hierbij niet hoe kon worden voorbijgegaan aan de taal als politiek instrument, maar hoe er 'beter gepraat' kon worden.

De 'grote crisis' speelt in de geschiedschrijving van politiek een rol op de achtergrond. Wanneer de historicus zich beperkt tot het parlementair-politieke domein laat de anti-democratische onderstroom in de Nederlandse geschiedenis zich moeilijk expliciteren. De poëzie verleent een ingang tot deze in de historiografie onderbelichte geestesgesteldheid. In Nederland was de dichtkunst geen a-politieke activiteit; zoals in deze periode weinig culturele uitingsvormen dat waren. Juist dichters, de woordkunstenaars en -kenners bij uitstek, zochten de grenzen van de taal op. Kritiek op de politiek als woordenspel werd door hen tot in de uiterste consequenties doorgezet: wat bleef er over als de geaccepteerde regels en verschijningsvormen werden losgelaten? En wat als de taal zelf werd losgelaten?

Dit artikel richt zich op die gedichten waarin een anti-politieke, ten dele specifiek anti-parlementaire, connotatie het meest aanwezig is. De politieke geladenheid uitte zich in vormvernieuwingen en de exploratie van nieuwe thema's. In de literatuurgeschiedenis is door de nadruk op esthetiek weinig aandacht voor de politieke en sociaal-culturele context van de poëzie van deze tijd. Auteurs en hun werk worden primair op hun vorm beoordeeld en geclassificeerd. De jaren 1920 worden beschouwd als een tijd van vormexperimenten. De jaren 1930 zouden dan een (plotselinge) wending naar maatschappelijke betrokkenheid en politiek engagement laten zien; tegen de achtergrond van de opkomst van fascisme en nationaal-socialisme.³ Deze snelle richtingverandering wordt echter nauwelijks geanalyseerd, laat staan verklaard.

Hier wordt gesteld dat ook de literaire experimenten van de eerste twee decennia van de twintigste eeuw niet vrijblijvend waren. Via de gepolitiseerde jaren dertig toonden zij met terugwerkende kracht hun politieke lading. Vorm en inhoud van de poëzie worden steeds in samenhang onderzocht en gerelateerd aan de politieke en sociaal-culturele ontwikkelingen. De analyse richt zich op twee dominante thema's: de antagonisten woord en daad, en beschaving en wildernis. Deze waren rechtstreeks verbonden met persoon en bestaansrecht van de dichters zelf. Als de toekomst en de oplossing van problemen aan de daad was, wat betekende dat dan voor hun eigen activiteiten? En hoe konden zij zichzelf en hun werk aan de randen van de beschaving (opnieuw) vorm geven?

Op zoek naar een nieuwe poëzie, met een tegelijkertijd gelaagde en persoonlijke stem, werden de traditionele vorm- en compositieregels bewust met voeten getreden. De avant-garde was in essentie politiek, stelt dit artikel, maar nam niet deel aan het politiek-publieke debat; dat wilde zij juist ontregelen. In haar kielzog ontstond echter poëzie die vormvernieuwing combineerde met verstaanbaarheid. Katholieke en, in mindere mate, protestantse dichters werkten in discussie met de beweging van Tachtig en haar ambitie van het op de meest individuele wijze uitdrukken van de meest

3 G. J. van Bork, N. Laan, ed., *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur* (Groningen, 1986) 210, 212.

individuele emotie. Zij wilden het traditionele moralisme vervangen, maar zonder de levensbeschouwelijke inhoud van hun literatuur los te laten.

De oplossing zochten zij in een persoonlijk gevoelde geestdrift, in een expliciet geëngageerde, christelijke boodschap van vrijheid, rechtvaardigheid, en misschien wel in de eerste plaats liefde. Tegen deze achtergrond is te begrijpen dat de socialistische dichters Henriette Roland Holst en Herman Gorter juist in confessionele kring waardering vonden. In het socialisme waren literaire en politieke vernieuwing sinds de jaren 1880 hand in hand gegaan. Waar de 'echte' Tachtigers zich echter naar de smaak van confessionelen opsloten in hun individualisme, bleven Roland Holst en Gorter verstaanbaarheid nastreven en hun gedichten voorzien van een maatschappelijk relevante inhoud.⁴

Veel protestantse dichters waren niet bereid de al door Tachtig verfoeide 'dominees'-dichtkunst van Is. da Costa en Willem Bilderdijk overboord te zetten. Hun katholieke evenknieën probeerden echter aansluiting te vinden bij nog steeds bewonderde, vernieuwende dichters als H. Marsman, de voorman van het vitalisme, en Martinus Nijhoff, de man van de autonomistische poëzie. Bovendien had het werk van deze 'jonge katholieken' een concrete politieke betekenis die verder ging en specifiek was dan de breed gedeelde afkeer van politiek en parlement in kringen van kunstenaars en intellectuelen. De katholieke auteurs bekritiseerden, onder meer in het tijdschrift *De Gemeenschap*, het parlement en de katholieke kamerfractie expliciet.⁵

De combinatie van vormvernieuwing als protest tegen de bestaande (taal)regels en een diepgevoeld engagement bracht in de jaren twintig vele dichters in anti-parlementair vaarwater. Hierbij moet in het oog worden gehouden dat de huidige vereenzelviging van parlement en democratie in het interbellum onbekend was. Pas in de loop van de jaren dertig werd democratie de antipode van dictatuur. Uiteindelijk bekeerde slechts een klein aantal literatoren met sympathie voor het fascisme zich tot het nationaal-socialisme. Anderen werden juist alsnog communistisch, of sloten zich aan bij het verzet tegen het nationaal-socialisme en later de Duitse bezetter — of deden beide.

De Tweede Wereldoorlog liet zien wat de gevolgen waren wanneer het principe dat taal het enige legitieme machtsmiddel is in de politiek, werd losgelaten. In de naoorlogse (parlementaire) politiek stond de centrale positie van het woord daarom niet meer ter discussie. Democratie wilde voortaan zeggen dat iedereen mocht en moest kunnen meepraten. In het interbellum echter leek nog een andere politieke weg open te liggen dan die via taal en daarmee via het parlement. De dichtkunst stond aan de basis van een politiek geladen experiment dat in deze vorm nooit meer zou kunnen worden uitgevoerd.

⁴ M. Sanders, *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940* (Nijmegen, 2002) 122.

⁵ J. van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze in Nederland* (Den Haag, 1948) 97, 247.

Parlementaire democratie en daadkracht

In de eerste helft van de twintigste eeuw was kritiek op het parlement onontwarbaar verbonden met kritiek op de democratie en kritiek op de (Westerse) beschaving in het algemeen. Zij reflecteerde de angst dat de 'domme', 'onbeschaafde' 'massa'; de 'horde', 'menigte' of 'grote hoop' het voor het zeggen zou krijgen; dat de burgerlijke democratie zou ontaarden in cultuurbarbarij en dictatuur van de middelmaat.⁶ Verschillende hoogleraren verwoordden hun bezorgdheid. De vele kleine fracties vertraagden de besluitvorming en bevorderden een 'demagogische democratie'. J. H. Valckenier Kips schreef dat in het parlement het 'landsbelang ... tot spel verlaagd' werd. 'Gewetenlooze schreeuwers' en 'oppervlakkige praters' speculeerden daar 'op de neigingen der massa'; die wilde 'geen goed geargumenteerde redevoeringen, maar klinkende leuzen, vage beweringen en onvervulbare beloften.' G. J. P. J. Bolland stelde in *De teekenen des tijds* (1921) dat de democratie 'slechts onbekwame en beunhazende praatjesmakers' voortbracht 'die onbekommerd om 's lands belang de gemene man partijdig naar de mond praatten.' P. J. Bouman wilde als consequentie hiervan een sterk leiderschap invoeren dat gebruik maakte van propaganda.⁷

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de druk op het parlement snel toe. Mannen van de daad als Willem Treub hadden niets met parlementair geklets. Juist in moeilijke omstandigheden was krachtig optreden geboden.⁸ Het Nierstrasz-incident (1916) was een symbolisch moment: in het parlement zelf klonk een expliciet anti-democratische gezindheid. Boudewijn Nierstrasz vroeg om een 'man van daad' en om een parlement van zakenmannen dat meer arbeid zou verrichten 'met minder woorden en in minder tijd' dan het huidige.⁹ De sociaal-democratische fractieleider P. J. Troelstra reageerde als door een wesp gestoken: net nu de invloed van de arbeiders op het parlement onomkeerbaar was, 'ging het er om, dat parlement zelf onpopulair te maken, het zoo mogelijk aan de verachting des volks prijs te geven.'¹⁰

Nieuwkomers in het parlement bezagen het parlementaire systeem met grote reserve, en waren meer geneigd tot daden dan tot woorden. De 'geen-woorden-maardaden'-retoriek beheerste de propaganda van de nieuwe, kleine politieke partijen van het interbellum. Koen Vossen schrijft in zijn proefschrift *Vrij vissen in het Vondel-*

6 K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam, 2003) 52-53, 146; F. Ruiter, W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam-Antwerpen, 1996) 212; A. Bodar, 'Huizinga's cultuurkritiek', in: M. H. Würzner, e. a., ed., *Aspecten van het interbellum. Beeldende kunst, film, fotografie, cultuurfilosofie en literatuur in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Leids kunsthistorisch jaarboek*, VII (Den Haag, 1988) 8-31, aldaar 20-21; W. S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte. Leven en werken van George Kettmann Jr. (1898-1970)* (Den Haag, 1987) 80, 83.

7 De Jonge, *Crisis en critiek*, 33-34, 58, 76, 103, 130-131, 326-329; L. M. H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum-Antwerpen, 1964) 249-250; Vossen, *Vrij vissen*, 203.

8 M. de Keizer, S. Tate, ed., *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940. Jaarboek van het Nederlands Instituut voor oorlogsdokumentatie*, XV (Zutphen, 2004) 27, 48; H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002) 114.

9 Vossen, *Vrij vissen*, 42-43.

10 P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, IV, *Storm* (Amsterdam, 1931) 54.

park dat anarchistische en fascistische splinterpartijtjes meededen aan de verkiezingen als daad van verzet, niet om deel te nemen aan het politieke debat. Door het stellen van schertskandidaten, zoals de zwerver en straatmuzikant 'Had-je-me-maar' van de Rapaillepartij, bespotten zij de parlementaire democratie. Volgens de revuekoning Henri ter Hall waren politici intriganten en spraakwatervallen. Lijsttrekker van de Middenpartij voor Stad en Land Floris Vos had succes als 'de man die meer houdt van doen dan van praten.' De parlementaire 'beschaving' werd met voeten getreden door 'boer' Braat die met zijn voeten op tafel zat en 'even rauwe als warrige redevoeringen' hield. De predikant H. O. Roscam Abbing zei in de Kamer: 'Wordt naar woorden niet geluisterd, DAN GAAT DE HEERE SPREKEN DOOR DADEN. Hard tegen hard!'¹¹

De sociaal-democraten hadden nog steeds een ambivalente opstelling. Het eerste socialistische Kamerlid (1887) Ferdinand Domela Nieuwenhuis, stelde dat het woord parlement was afgeleid van de Franse werkwoorden *parler* (praten) en *mentir* (liegen). Sindsdien was er veel veranderd. Maar binnen de SDAP waren de discussies over de parlementaire rol nog niet verstomd. Moest de Kamer uitsluitend worden gezien als een (aanvullende) mogelijkheid tot het maken van propaganda, of zou de partij zich daadwerkelijk moeten committeren aan het parlementaire systeem? Troelstra kon zich in zijn 'politiek testament' (1924) geen democratisch politiek leven meer voorstellen zonder parlement, maar tot aan de Tweede Wereldoorlog werd het interne debat over de onafscheidelijkheid van socialisme en parlementaire democratie voortgezet.¹²

De Nederlandse communisten verwierpen het woord niet geheel ten gunste van de daad. In de vorm van propaganda was het een belangrijk politiek strijdmiddel. David Wijnkoop beijverde zich 'de taal te vinden, die de arbeiders konden begrijpen, die de moeilijke maatschappelijke, economische, politieke vragen voor hen 'helder en doorzichtig' kon maken.' In een debat stelde hij:

Woorden alleen helpen niet. Daden alleen helpen waarschijnlijk ook niet. De daad zet zich voort door het woord en de daad is de bevestiging van het woord. Het woord kan de massa wekken en als zodanig is het een macht.¹³

Deze opvatting onderscheidde de communisten van de rechts-radicalen, doorgaans in één adem genoemd als bedreigers van de parlementaire regeringsvorm. De NSB maakte het 'praatparlement' onomwonden belachelijk; partijleider Anton Mussert

¹¹ Vossen, *Vrij vissen*, 77, 119, 129-134, 143-144, 166.

¹² W. van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Groningen, 1994) 215; Van de Giessen, *De opkomst*, 248, 250-251; De Jonge, *Crisis en critiek*, 151; P. J. Troelstra, *Een politiek testament. Stenografisch verslag der redevoeringen gehouden door Mr. P.J. Troelstra in de vergaderingen der Tweede Kamer op 18 en 26 november 1924* (Amsterdam, 1924) 11, 13; J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam, 1994) 390-391, 416-417; M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998) 149, 158-160.

¹³ A. J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam, 1967) 87, 102.

verachtte de ondeskundigheid en baantjesjagerij die hij signaleerde. Als ‘man van actie’ keerde hij zich tegen de politiek. In 1933 zei hij:

Het ergste wat de fascistische gedachte kan overkomen is dat een hunner vier jaar lang de gelegenheid gegeven zou worden om zich belachelijk te maken ook in de Kamer.¹⁴

De daad stond centraal in het fascisme. Arnold Meijers ‘Zwart Front’ wilde ‘bevrijding ... brengen uit de hypnose der holle woorden.’ De regering moest ‘die zwarte Bende’ vrezen: ‘Zij velt Uw machtswoord met haar Daad.’¹⁵

De ‘geen-woorden-maar-daden’-retoriek was zeker niet uitsluitend voorbehouden aan marginale partijen en politieke randfiguren. Minister-president Hendrik Colijn dankte zijn populariteit aan zijn imago van sterke man. Als krachtadig bestuurder onderscheidde hij zich van de ‘slappe’ politici. Hij noemde het parlement een ‘praat-college’ en verfoeide de ‘Tweede-Kamerleden en hun eindeloze vertogen.’ In de ministerraad verzuchtte hij: ‘Geef mij maar een sergeant en drie soldaten, en ik zet die honderd kerels aan de dijk.’ Politieke tegenstanders vergeleken hem met de Italiaanse fascistische leider Benito Mussolini. Het is de vraag hoe erg hij dit vond. Hij had ooit een informele ontmoeting met Mussolini en ging om met de fascistische hoogleraar J. L. Pierson en diens vrouw, de schrijfster Ellen Forest (zij vertaalde een Mussolini-biografie). Het fascisme leek Colijn echter onbruikbaar in Nederland. Volgens Herman Langeveld hield hij vast aan het parlementaire stelsel uit politiek realisme, niet vanwege warme gevoelens jegens het systeem.¹⁶

De breed gedeelde kritiek op het parlement ging over de rol van partijbelangen, het functioneren van de vertegenwoordiging, de vraag of parlementariërs al dan niet opportunistische baantjesjagers waren (nu er een degelijke onkostenvergoeding bestond); zij betrof het peil van het debat en de besluitvaardigheid van de vergadering, de resultaten van het beleid. Maar één punt komt in haast alle betogen voor: commentaar op het feit dat politiek bedrijven in het parlement vooral bestond uit praten. Terwijl binnen het parlementaire systeem eindeloos werd geredekaveld — overigens op een zowel qua vorm als inhoud steeds lager niveau — ging de Westerse beschaving te gronde, zo vreesde men.

¹⁴ Vossen, *Vrij vissen*, 193; Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, 34; G. Kettmann, *Leven in tweespalt. Nagelaten geschriften van een nationaal-socialist* (Hilversum, 1999) 43; J. Meyers, *Mussert. Een politiek leven* (Amsterdam, 1984) 56-57, 77.

¹⁵ Joosten, *Katholieken en fascisme*, 270; W. Zaal, *De herstellende Lotgevallen van de Nederlandse fascist* (Utrecht, 1966) 161.

¹⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 112, 133-135, 145; H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944*, I, 1869-1933 (Amsterdam, 1998) 213, 257; H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944*, II, 1933-1944 (Amsterdam, 2004) 24-25, 67, 137; G. Groeneveld, *Nieuwe boeken voor den nieuwe tijd. Uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer 1932-1944* (Den Haag, 1992) 22.

Tegen de retoriek

De avant-garde poëzie van de jaren 1910 en 1920 problematiseerde de werking en de functie van taal. Zij wilde de gangbare (taal)regels afschaffen en met een nieuwe uitdrukkingwijze ook een nieuwe kunstwereld creëren. De vergaande vormvernieuwingen in de dichtkunst waren een kritiek op de burgermaatschappij met zijn vaststaande regels en conventies; gesymboliseerd door de (talige) politiek van het parlement. In de vormen die de avant-garde koos, kwam ook de politieke betekenis tot uitdrukking. Als in de politiek van die tijd werden organisaties van de grond getild, manifestaties gehouden, manifesten en proclamaties uitgevaardigd. Militaire associaties werden welbewust opgewekt, en de strijd was niet alleen gericht op de totstandkoming van een nieuwe kunst, maar ook van een 'nieuwe mens' en een 'nieuw leven'.¹⁷

'Holland Dada' was het (kleine) Nederlandse filiaal van de internationale, provocatieve beweging van het dadaïsme; het kende een bescheiden succes met enkele manifestaties, de laatste in 1923 in Drachten. Kunstenaar en De Stijl-voorman Theo van Doesburg schreef onder het pseudoniem I. K. Bonset dadaïstische gedichten, in onder meer *Het Getij* en *De Stijl*, daarmee ook de stationsbeambte Antony Kok en de schilder Piet Mondriaan inspirerend. Klank, beeld (ofwel typografie) en het loslaten van syntaxis en woordbegrip waren hun uitdrukkingvormen. Het tweede Stijl-manifest *Literatuur* (1920) verklaarde het woord zelfs dood. De dadaïstische poëzie wilde de gevestigde orde afbreken en opruimen, maar ook iets nieuws scheppen. Van Doesburgs kunst was dan ook sterk politiek geladen: hij had een diep geloof in een nieuwe betere wereld die zich zou openbaren in de nieuwe kunst.¹⁸

De literaire vernieuwing van de jaren twintig was een laat vervolg op de beweging van Tachtig. De Tachtigers hadden gebroken met de taal van de negentiende eeuw: de retoriek. Dichters als Gorter — in zijn *Verzen* (1890) — en J. H. Leopold voerden hun taalvernieuwing al zo ver door dat hun werk de muziek naderde.¹⁹ De bestaande (communicatieve) orde stond ter discussie vanuit dezelfde opstelling als die van de twintigste-eeuwse avant-garde. Willem Kloos schreef in zijn recensie van Gorters *Verzen* dat taal het dwangbuis was van de intermenselijke communicatie. Dichters, van nature vrijbuiters, konden geen genoegen nemen met deze onderdrukking en bevoogding. Zij konden de taal veranderen; woorden waren voor hen geen abstrac-

¹⁷ H. F. van den Berg, G. J. Dorleijn, 'Avantgarde! Voorhoede? Ter inleiding', in: *Idem*, ed., *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd* (Nijmegen, 2002) 5-15, aldaar 5-7; Van Bork en Laan, *Twee eeuwen*, 184.

¹⁸ Van den Berg, Dorleijn, 'Avantgarde!', 8, 13; H. F. van den Berg, 'Originalitätssucht' en de noodzaak tot distinctie. Dada en de Nederlandse avantgarde', in: *Ibidem*, 157-179, aldaar 157, 168, 172; M. G. Kemperink, 'De wiskunde van Theo van Doesburg. Avantgarde en fin de siècle', in: *Ibidem*, 113-122, aldaar 113, 119, 122; N. Stoop, 'De rol van het futurisme in Nederland. Het futurisme en De Stijl', in: M. H. Würzner, e. a., ed., *Aspecten van het interbellum. Beeldende kunst, film, fotografie, cultuurfilosofie en literatuur in de periode tussen de twee wereldoorlogen. Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, VII (Den Haag, 1988) 122-141, aldaar 133, 137; Van Bork en Laan, *Twee eeuwen*, 190.

¹⁹ G. J. Dorleijn, 'Weerstand tegen de avantgarde in Nederland', in: *Idem*, *Avantgarde!*, 137-155, aldaar 155; Van Bork en Laan, *Twee eeuwen*, 160.

ties, geschikt voor dagelijks gebruik, maar 'waardevolle individuen' die weergaven wat zij zagen en hoorden 'in het ontroeringsvolle oogenblik.' De dichtkunst was 'de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie.' Beginselstrijd en 'domineespoëzie' werden afgewezen.²⁰

Dominee- en priester-dichters waren juist goed vertegenwoordigd in het Nederlandse parlement. Kloos richtte zijn pijlen specifiek op de priester-dichter Herman Schaepman. Naar aanleiding van diens *Aya Sofia* verwierp hij de retorica omdat zij 'geen spontane opwelling van den natuurlijken mensch' was. De retorische dichter ontbeerde oorspronkelijkheid.

De heer Schaepman is altijd plechtig en vroom, en hij galmt die plechtige vroomheid uit in verzen, die altijd rollend en altijd luid zijn: 't is een leven als een oordeel in de 'Aya'; alles maakt kabaal ..., en telkens komt men in de verzoeking om te zeggen: Een weinig zachter, lieve vriend! Wij zijn niet doof...

Stenograaf en literator Frans Netscher schreef hierop aan Albert Verwey:

Die rhetorische franjevelechter met zijn overdreven reputatie heeft me al twee jaar in de Kamer verveeld. Wanneer men zooals ik veroordeeld is dien bulderaar altijd te moeten aanhooren, is 't een heerlijk genot hem eens bij zijn dikken nek te zien pakken, en te hooren zeggen: Koest, schreeuwlelijk, houd je eerwaarden bek eens!²¹

Een deel van de Tachtigers zocht naar specifieke politieke denkbeelden die hun nieuwe vorm inhoud gaven, en vond deze in het socialisme. Volgens Gorter waren de grootste dichters per definitie revolutionaire strijders. Verwey schreef zijn mede-redactie-lid, de journalist en SDAP'er Franc van der Goes:

Gij kunt er niet aan ontkomen, dat ik, niet in den individueelen dichter, maar in het Dichterschap, als hoogste vorm van geestelijk leven, de belichaamde revolutie van onzen tijd begroet, de Toekomst, de Idee van die Schoonheid, waaraan ook voor een deel gij bouwt, de Econoom.²²

Pas met het socialismedebat (rond 1890) ontstond een scheiding tussen de literaire en politieke tak van de vernieuwingsbeweging.²³

In de jaren twintig deed Marsman met zijn pleidooi voor het 'vitalisme' een (nieuwe) poging om de poëzie ook thematisch te vernieuwen. Volgens de katholieke dichter Jan Engelman ging zijn bundel *Verzen*, het 'roode boekje, dik zwart bedrukt', 'van

²⁰ H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter 1874-1927. Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd* (1e dr. 1996; Amsterdam, 2000) 37, 137-138; Sanders, *Het spiegelend venster*, 110.

²¹ *Ibidem*, 112, 174; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 131.

²² De Liagre Böhl, *Herman Gorter*, 44; R. Schuursma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam, 2000) 352.

²³ E. Etty, *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet* (1e dr. 1996; Amsterdam, 2000) 46, 103; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 135.

hand tot hand. Iedereen kende het van buiten. Het deed een nieuwe verstechniek, een nieuwe 'levenstechniek' — als men dat zeggen mag — ontstaan.' Het vitalisme wilde het denken (de cultuur, het rationalisme) vervangen door het leven. Marsmans aanhef 'Grootsch en meeslepend wil ik leven!/ Hoort ge dat, vader, moeder, wereld, knekelhuis!' werd het motto. Zijn 'jongeling' stapte de deur uit 'zonder zich te beraaden', 'helder en zonder vrees.' De literatoren keerden zich tegen de bestaande maatschappij, en onderzochten of de mens zich kon ontdoen van de beschaving. A. den Doollaard werkte deze thematiek als eerste van zijn generatie uit in romanvorm, in *De druivenplukkers* en *De herberg met het hoefijzer*.²⁴

Ook de zogenaamde 'vorm-of-vent'-polemie, geïnitieerd door Menno ter Braak en Ed. du Perron in reactie op D. A. M. Binnendijks bloemlezing *Prisma* (1930) die puur selecteerde op 'vormkracht', stelde het leven — van de dichter — en de communicatieve kracht van zijn verzen centraal. J. Slauerhoff verpersoonlijkte de 'vent'. Zijn poëzie stond op eenzame hoogte ondanks de slordigheid en weinig gepolijste vorm. De scheepsarts kon slechts wonen in zijn eigen gedichten, en leidde een wild avontuurlijk leven.

Zolang ik weet dat ik in wildernis,
In steppen, stad en woud dat onderkomen
Kan vinden, deert mij geen bekommernis.²⁵

Het is opvallend, dat de dichters van deze periode stuk voor stuk worstelen met hun bestaan in het gezapige, burgerlijke, babbelende Nederland. Marsman voelde zich 'alleen'; 'geen God of maatschappij/ die mijn bestaan betreft in een bezielde verband.' Hij droeg zijn gedicht 'Holland' bij eerste publicatie (in *De Vrije Bladen*) op aan de (proto-)fascistische randfiguur en dichter-kunstenaar Erich Wichman. Die noemde zichzelf 'per ongeluk Holander'; inwoner van een 'land van narigheid/ Van kou, van mist, van haat en nijd.' Marsman deelde dit gevoel, schreef hij Arthur Lehning: 'Wie hier op den grond stamp, zakt in de modder.' 'Holland' eindigde mismoedig:

laat mij één avond in de plassen blinken,
daarna mag ik verdampen als een wolk.²⁶

²⁴ F. J. Haffmans, ed., *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman* (Westervoort, 1999) 42; F. de Schutter, *Het verhaal van de Nederlandse literatuur. De beweging van Tachtig. Van Nu en Straks. Interbellum* (Kapellen-Amsterdam, 2000) 257, 259; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 213; H. Marsman, *Verzameld werk, I, Poëzie* (Amsterdam, 1947) 75; A. den Doollaard, *Ogen op de rug. Terugkijkend naar boeken en tijdgenoten* (Amsterdam, 1971) 28, 144.

²⁵ W. J. van den Akker, '15 December 1931: E. du Perron en M. Nijhoff gaan op de vuist. Vorm of vent', in: M. A. Schenkeveld-Van der Dussen, e. a., ed., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen, 1993) 642-647, aldaar 643-645; C. J. Aarts, M. C. van Etten, ed., *Domweg gelukkig, in de Dapperstraat. De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur* (Amsterdam, 1991) 162.

²⁶ Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 18-19, 43-44; E. Wichman, *Lenin stinkt en andere satirische geschriften* (Amsterdam, 1971) 49; Marsman, *Verzameld werk, I*, 97, 179.

Maar ook Marsmans veel bekendere, vaak als ode aangehaalde, 'Herinnering aan Holland' eindigde in mineur. De zon werd er in grijze dampen gesmoord, en alom werd de stem van het water 'met zijn eeuwige rampen/ gevreesd en gehoord.'²⁷

Niet alleen het zompige landschap en klimaat bekleemde de dichters. Dat gold nog veel sterker voor de kleinburgerlijkheid, die de dichter onvermijdelijk maakte tot een buitenstaander in de maatschappij. Wichmans dood (1929) inspireerde Engelman tot de wanhoopskreet: 'Dit land, zijn wanhoop, de versufte burgerij,/ ... De dijken en de koeien en de al te vette klei.'²⁸ J. Greshoff verklaarde slechts ironisch zijn liefde aan 'die donkre burgerheren': dominee, dokter, notaris. 'Die denken dat uw dichter niet goed gaar is.'²⁹

En Slauerhoff moest 'In Nederland...':

... steeds zijn lusten reven,
Ter wille van de goede bureu.
Die gretig door elk gaatje gluren.
...
In het geniep slechts mag men krenken,
Maar niet een facie ranslen dat het knalt,
Alleen omdat die trek mij niet bevalt.

De kalmte en deftigheid frustrerden de dichter, en tot zijn grote spijt werd er nooit 'zo'n plumpe boerenkop gesneld', of 'een mooie passieoord' gepleegd.³⁰

Deze diep gevoelde onvrede met hun vaderland laat zien dat de dichters van de jaren twintig allermindst in een maatschappelijk en politiek vacuüm werkten. Het vitalisme had een politieke pendant: het fascisme. In literaire en artistieke kringen, waar vriendschappen en liefdesrelaties uiteenlopende figuren als Marsman, Lehning, Ter Braak, Van Doesburg, de schilderes Charley Toorop, de journalist Henri Wiessing, de filmer Joris Ivens en de curieuze Wichman met elkaar verbonden,³¹ bestond in de jaren twintig een brede sympathie voor het fascisme en voor de Italiaanse machthebber Mussolini. Marsman kondigde in een *De Gemeenschap*-interview met Albert Kuyle (in 1928) een roman aan 'als ik niet voor 1931 in een fascistisch front gesneuveld ben.'³²

In het kielzog van de mainstream-poëzie bestond een nog explicieter geëngageerde

²⁷ *Ibidem*, 121.

²⁸ Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 26-27; J. Engelman, *Sine Nomine* (Utrecht, 1930)18; *Idem*, *Tuin van Eros en andere gedichten* (Amsterdam, 1934) 21.

²⁹ Aarts en Van Etten, *Domweg gelukkig*, 138-139.

³⁰ *Ibidem*, 168-169.

³¹ Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 201; S. Tate, 'Bezielt zien. Charley Toorop als chroniqueur van haar tijd', in: De Keizer, Tate, *Moderniteit*, 206-220, aldaar 210-214; Schuursma, *Jaren van opgang*, 186; Sanders, *Het spiegelend venster*, 20; S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-democraat 1868-1943* (Amsterdam, 1996) 479-480; Ety, *Henriette Roland Holst*, 329; Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 12, 16, 18-19, 40, 48.

³² Sanders, *Het spiegelend venster*, 315; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 225-226; Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 54-55.

dichtkunst. De socialistische dichtkunst van het interbellum steunde vooral op het, deels eind-negentiende-eeuwse, werk van Gorter en Roland Holst. Ook de traditionelere C. S. Adama van Scheltema bleef populair. In zijn *Grondslagen* (1907) bepleitte hij een volkspoëzie, gericht op de gemeenschap en verstaanbaar voor velen. Confessionele dichters gingen in de jaren 1920 (alsnog) de discussie aan met het individualisme van Tachtig. Zij trachtten het 'mooie woord' van Tachtig te verenigen met een religieuze inhoud. De retoriek van Schaepman mocht dan achterhaald zijn, maar zijn veroordeling van de poëzie van Tachtig als 'ondemocratisch', egocentrisch en ontoegankelijk, bleef actueel. Redacteur Mutsaers van *De Katholiek* schreef over de moderne dichters:

Zij bekommeren zich niet om de wereldgebeurtenissen, maar sluiten zich op in de cel van hun Ikheid en houden zich daar bezig met zelfontrafeling en zielespinsel; zij voelen niets voor de democratie onzer tijden, maar vormen eene afzonderlijke aristocratische laste verre van het volk verwijderd; zij versmaden ook niet zelden de moderne, algemeen gangbare taal en vormen een eigen taaltje. Voor den gewonen mensch onverstaanbaar.³³

Ook volgens de jong-katholieken diende katholieke kunst 'dienstbaar' te zijn aan het ideaal. Kunst en maatschappij moesten samenvloeien als in de (beeldende) gemeenschapskunst van Rik Roland Holst, Antoon Derkinderen en Jan Toorop. Het tijdschrift *De Gemeenschap* van Engelman beoogde een moderne dichtkunst die geëngageerd was, en verstaanbaar voor velen. Het non-conformistische blad stond zeer kritisch tegenover de parlementaire democratie. Het stond open voor niet-katholieken en creëerde een hechte groep van dichters en een enkele romanschrijver: naast de katholieken Albert Kuyle, Anton van Duinkerken, Anton Coolen, Anthonie Donker en Albert Helman, ook Den Doolaard en Slauerhoff, Marsman en Nijhoff. De laatste twee waren ijkpunten voor de jonge katholieke dichters, veelvuldig aangeroepen en geanalyseerd.³⁴

Martinus Nijhoff zocht meer naar vorm dan naar passievolle poëzie. Taal verloor zijn verwijzende functie en schiep een eigen werkelijkheid. De vorm produceerde een nieuwe inhoud, en het proces van vormgeven moest worden voortgezet totdat beide onlosmakelijk waren verbonden. Formuleren deed Nijhoff dan ook nauwgezet of niet; 'Daar teere woorden stuk gaan bij het spreken.' Hij werkte 'om 't werk niet, maar om tegen 't zwijgen/ En twijf'len argumenten te verkrijgen.'³⁵

De autonomistische Nijhoff was volgens de katholieke Anthonie Donker toch een 'gemeenschapsdichter' omdat hij in zijn taal tegelijkertijd uiterst persoonlijk en bovenpersoonlijk was: 'Hij richtte zich tot de mensen, voor hen zingend, hen voorzingend,

³³ Sanders, *Het spiegelend venster*, 181-182.

³⁴ *Ibidem*, 14, 118, 132-133, 290; Van Bork, Laan, *Twee eeuwen*, 218; A. Donker, *De episode van de vernieuwing onder poëzie (1880-1894)* (Utrecht, 1929) 169, 175; A. Spapens, 'R. N. Roland Holst: Theorieën omtrent de monumentale kunst', in: Würzner, e. a., *Aspecten*, 142-161, aldaar 142, 145.

³⁵ Van Bork, Laan, *Twee eeuwen*, 204-205; M. Nijhoff, *De wandelaar* (Amsterdam, 1916) 23, 58; *Idem*, *Vormen* (Bussum, 1924) 44.

tot hij hen eigenlijk en eindelijk ook zelf zingend maakte.' In de taal van Nijhoff werd ervaring verdubbeld met verbeelding. 'Er staat niet wat er staat,' schreef hij zelf in *Awater*. Volgens Donker voelde de lezer dat hij met deze dichter de wereld van de realiteit daadwerkelijk verliet. Nijhoffs beelden, bijvoorbeeld dat van het kind, maakten 'het geziene, het visioen, nogmaals weerspiegeld in de taal, voorgoed onuitwisbaar.' Naar Donkers mening was de dichter ook religieus, doordat hij, net als het geloof, sprak tot de verbeelding van de mensen. En dit leek hem niet mogelijk zonder op zijn minst met de gelovigen méé te geloven.³⁶

De socialistische, confessionele en fascistische dichtkunst van het interbellum streefden niet alleen een — politiek geladen of zelfs beladen — vormvernieuwing na, maar lieten ook in thematiek een intensief engagement zien met de politieke en maatschappelijke problemen van deze periode. De thema's woord (of soms gedachte, droom) en daad werden veelvuldig onderzocht, en geëxpliciteerd aan de hand van de karakterisering van de woord-kunst, het dichterschap. De arbeider — of de arbeid — symboliseerde (naast of tegenover de dichter) de daad en het handelen. Vervolgens wordt de blik gericht op de beschaving: in hoeverre is deze talig, kan en moet zij worden gered (al dan niet met behulp van taal), of juist verlaten? En welke rol speelt het parlement daarbij als symbool van de beschaafde (talige) politiek? Deze vragen worden onderzocht in 'Woord en daad' en 'De (parlementaire) beschaving.'

Woord en daad

De poëzie van de socialistische dichteres Henriette Roland Holst was in het interbellum nog steeds mateloos populair. De paradox van woord en daad beheerst haar oeuvre, en haar leven als dichteres én propagandiste voor de SDAP.

Wat heb ik veel geofferd aan de daden!
Hoe ontzwierf ik mij zelve op verre tochten,
Hoe bitter en hoe lang heb ik gevochten
tegen mijn diepste zijn, hoe vaak 't verraden.

Haar echtgenoot Rik Roland Holst schreef dat een natuur als die van zijn vrouw, en dit gold ook voor Herman Gorter, 'ten slotte alleen een fantoom [kon] najagen' en dat dit slechts kon gebeuren 'op de uiterste grens van de redelijkheid óf daarbuiten.' 'In de praktische politiek is voor die naturen niets te doen, en daar voelen zij zich katterig en lusteloos, als een visch in een emmer.'³⁷

Heldhaftige individuen hadden een prominente rol in Roland Holsts vroege poëzie. Zij schreef het sonnet 'Karl Liebknecht' (1914), dat werd gepubliceerd in *De Nieuwe Groene Amsterdammer* van Henri Wiessing, toen deze Duitse socialistenleider als

³⁶ A. Donker, *Nijhoff de levensreiziger* (Utrecht, 1977) 16-18, 22-23, 26-27.

³⁷ Etty, *Henriette Roland Holst*, 184, 332, 419; H. Roland Holst-Van der Schalk, *Verworvenheden* (Maastricht, 1927) 26.

enige tegen nieuwe oorlogskredieten stemde: 'En wij beleven weer heerlijke daad:/ de held, staande één alleen tegen allen.'³⁸ Maar in *Opwaartsche wegen* staat ook wat het woord voor haar betekende:

de taal droop van mijn lippen, smeltend. Gelijk milde dooi
van de takken druipt, in de dorpsstraat hang een flauwe geur van hooi,
zoo smolten de harde ijskegels der bitterheid dan van de ziel
der makkers, als Hoop het woord in-gaf, dat van mijn lippen viel
honingzacht...³⁹

Roland Holst trachtte haar leven lang taal, droom en daad te verenigen, hoe paradoxaal hun verhouding ook was: 'Droomen kan de wereld niet opwaarts tillen/ en zijn wij dadig gaat de droom verloren.' Zij vond de oplossing in het offer:

De offerdaad is gelijk een droom schoon
en heeft van den droom 't hooge stille wezen,
zij staat uit eigen krachten opgerezen
en rust in zich en is zichzelf haar loon.

In de mens die 'tot het Offer schrijdt ... wordt droom en daad tot één herboren.'⁴⁰

Ook Herman Gorter, als dichter en propagandist vriend en voorbeeld van Roland Holst, worstelde tussen geest en daad. Hij vergeleek de maatschappelijke rol van de dichter met zijn relatie tot zijn geliefde. Gevoelens van solidariteit en rechtvaardigheid, en van liefde, leverden zuivere kunst op. De dichter 'verklankt' het diepste wezen van de gemeenschap, is profeet van de nieuwe mensheid, wijst als ziener de arbeiders zin en richting.

Verdichter
heet hij, omdat hij bijeenbrengt en boeit
het gezicht dat hij hoort in zijn ooren
en het leven van de woorden.⁴¹

Binnen het katholicisme ontmoette het geschreven woord traditioneel wantrouwen. In 1877 vermaande de Utrechtse aartsbisschop Zwijsen:

Schuwt als eene pest die verderfelijke boeken, romans, dichtbundels, gezangen, plaatwerken, dagbladen, of hoe zij ook heeten mogen, en wier namen Wij U niet behoeven te noemen, die een doodelijk vergift voor uwe zielen bevatten.

³⁸ H. P. L. Wiessing, *Bewegend portret. Levensherinneringen* (Amsterdam, 1960) 306-307; Etty, *Henriette Roland Holst*, 303.

³⁹ H. Roland Holst-Van der Schalk, *Opwaartsche wegen* (Rotterdam, 1914) 162-163.

⁴⁰ H. Roland Holst-Van der Schalk, *Verzonken grenzen* (Rotterdam, 1918) 101, 105; Komrij, *De Nederlandse poëzie*, 404-406.

⁴¹ De Liagre Böhl, *Herman Gorter*, 316, 345-346, 461-462; Herman Gorter, *Verzen*, I (Bussum, 1928) 9.

De index met verboden boeken vormde in het interbellum nog een onafzienbare lijst. Literatuur diende moreel en religieus verheffend te zijn. De kerkelijke autoriteiten vonden de poëzie minder gevaarlijk dan de romankunst. Niettemin dreigden publicatieverboden, en moesten priester-dichters zeker tijdens hun seminarietijd 'ondergronds' met behulp van pseudoniemen.⁴²

In de politiek bleef de negentiende-eeuwse retoriek de vorm. De welbespraakte paters Jacques van Ginneken en Borromeus de Greeve lieten de 'roomse propaganda-machine' draaien, en voedden het katholieke volksdeel op in geloof en leven. Albert Kuyle noemde onder de titel 'Lof der welsprekendheid' Borromeus cynisch 'de groote rhetor.' Hij vond 'heel dit politiek gedoe, deze gansche oude-heeren-comedie van het parlementarisme ... een lachwekkende stupiditeit.'⁴³ Ook Maria Viola, de bekeerde kunsthistorica en critica van *Van onzen tijd*, veroordeelde het 'brallend opgeblazen, bombastisch woorden-gedaver' van de 'rhetorische poëten' van het type Schaepman en Bernard van Meurs. De jong-katholieken wilden met behulp van het 'mooie woord' van Tachtig het 'leven' uitdrukken.⁴⁴

Het zich afkeren van de retoriek maakte hen in vorm vernieuwender dan de meeste protestantse dichters, die Bilderdijk en Da Costa niet terzijde wilden stellen. Zij wilden de vormen van Tachtig verenigen met traditionelere beelden en retorica. Seerp Anema zag in het samenbrengen van beide tradities zijn program. Hij wilde de 'objectieve gedachte der Bilderdijkiaansche school' handhaven, maar zonder de slechte imitaties van diens taalgebruik; 'eene aaneenrijging van beelden en zegswijzen aan Bilderdijk ontleend, maar saamgevlochten tot eene makke rijmelarij ...' Hij had oog voor de 'blijvende verdienste van de Nieuwe Gids', maar verzette zich tegen 'de taal- en levensontbindende gedachten van deze beweging.'⁴⁵

Ook thematisch gezien was de protestantse dichtkunst in het interbellum veel minder politiek dan de katholieke. Anema wijdde enige gedichten aan zijn eigen 'held' Kuiper: 'Markgraaf zijns Gods, met een ijzeren stift!'⁴⁶ Maar verder schreef hij, en dit gold bijvoorbeeld ook voor Jacqueline van der Waals, vooral natuur- en religieuze poëzie. Omdat het woord van het verleden voor deze dichters zijn waarde niet had verloren, ontbreken de pleidooien voor de daad.

De gereformeerde cultuur kende in tegenstelling tot de katholieke een grote nadruk op tekst. Het woord stond centraal, met een liturgisch accent op de prediking, een bestuurlijke stem voor leken en grote aandacht voor taal, lezen en schrijven. Het volk verwierf kennis en leerde de taal van het christendom om zijn geestelijke onafhanke-

42 Sanders, *Het spiegelen venster*, 60-62, 66, 141.

43 *Ibidem*, 254, 281; De Keizer, *Tates, Moderniteit*, 284; Joosten, *Katholieken en fascisme*, 151; G. Knuvelde, *Onachterhaalbare tijd. Vijftig jaar grasduinen in literatuur* (Den Bosch, 1974) 61; J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht, 1991) 142-143, 227.

44 Sanders, *Het spiegelen venster*, 67-68, 70, 157-158, 270; Schuurisma, *Jaren van opgang*, 207; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 130.

45 S. Anema, *Poëzie. Met een inleidend woord over de roeping der poëzie van het geloovig bewustzijn onder dagen* (Wageningen, 1903) 28-29, 32.

46 *Ibidem*, 46, 99.

lijkheid ten opzichte van aardse machten te waarborgen. De antirevolutionairen ontwikkelden een debatcultuur, die hun afstand tot de parlementaire democratie verkleinde. De literatuur was echter van ondergeschikt belang. Taal was Het Woord en de tale Kanaäns. Ook Kuyper had zich fel gekeerd tegen Tachtig.⁴⁷

Willem de Mérode, de meest controversiële dichter in protestantse kringen, signaleerde het inhoudsloos gebruik van het woord door 'getuigers' die een opstel schreven, of spraken voor de radio. Hij twijfelde met terugkerende regelmaat aan zijn eigen dichterschap in het bijzonder en aan de kracht van woorden in het algemeen; woorden, die bereid waren 'de geruchten die zij hoorden/ Daad te doen zijn en werkelijkheid.' Misschien waren zij wel te mooi om door de dichter de wereld ingestuurd te worden:

Als arme mensen met hun kindren doen.
Zij geven hun een snelle ruwe zoen
En laten hen de drukke straat in gaan.⁴⁸

Ook Jacqueline van der Waals wist niet 'of ik spreke of zwijgen zal.' Haar woorden waren 'als dwalenden, als blinden.' Had God ze doen opstaan, en wilde hij, dat zij ze uit liet gaan? Ook zij vergeleek haar woorden met kinderen.

Neen, laat ze rusten en de hoofdjes vlijen,
In veiligheid geborgen aan de borst
Der moeder, die ze weer in slaap wil schreien.⁴⁹

De daad bood volgens haar echter slechts een oplossing voor diegenen die hun leven niet aan God wijden, doelloos en ledig gadeslagen door degene die daartoe wel is uitverkoren.⁵⁰

Anema keerde zich nog veel explicieter tegen de daad, met als beeld in 'Zonderit' weer een ruiter te paard:

Ja, de Heer haat het paard
Of de dreun van z'n vaart
Elken hoefslags *zijn* glorie vertrade;
Gij geweldhebbers hoort
Want voor u staat het woord:
'Maar den needrige geeft Hij genade.'⁵¹

De vernieuwingsgezinde katholieke dichters worstelden op meer existentiële wijze

⁴⁷ Sanders, *Het spiegeland venster*, 284; G. Harinck, *De Reformatie. Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven 1920-1940* (Baarn, 1993) 11; Ruiter, Smulders, *Moderniteit*, 76.

⁴⁸ Willem de Mérode, *Verzamelde gedichten*, II (Baarn, 1987) 1356, 1437, 870, 1083.

⁴⁹ J. E. van der Waals, *Verzamelde gedichten* (Kampen, 1994) 154.

⁵⁰ *Ibidem*, 168.

⁵¹ Anema, *Poëzie*, 113-115.

met het woord, dat op zich leeg was, maar toch de weg moest zijn naar een nieuwe inhoud. De jonge Gerard Knuvelder bewonderde

de dichter. Iédere dichter. — want hem was de gave van het woord gegeven. Dat wilde zeggen: hem werden zaken geopenbaard — hoe? door wie? — die aan andere stervelingen voorbijgaan; hij kende gemoedsstemmingen van zo verheven en subtiële aard, dat hij met eerbied beschouwd moest worden. En hij bezat het vermogen al deze verheven zaken in woorden, zinnen, strofen, gedichten te formuleren... Hij was een afgezant des hemels onder ons.⁵²

In 'Utrecht' beschreef Jan Engelman de krachteloze taal om hem heen: 'dof murmel, dat niet meer praten/ en niet gansch zwijgen heet.' Maar dit deed hem zijn geloof in het woord niet verliezen. Hij wijdde er een waar lofdicht aan, waarin hij 'menig woord dat niet begon' in zichzelf voelde dringen en klemmen, 'totdat het uitbreekt in de stemmen/ en golven van mijn pril gedicht.' De oorsprong van deze woorden was goddelijk zoals ook 'een eeuwig Woord de wereld schiep.'

De sterren staan nog over 't leven,
nog immer zweeft op lichte wick
een woord dat aarzlend wordt gegeven
en zwelt tot hemelsche muziek.⁵³

In goede poëzie veronderstelden esthetisch verantwoorde poëzie en een ethisch hoogstaande inhoud elkaar; Engelman wilde schoonheid en waarheid (opnieuw) koppelen. Zijn bewondering voor zijn vriend Marsman kwam voort uit het evenwicht dat hij signaleerde in diens werk. 'Zijn esthetiek dient gelijkelijk het leven en de kunst,' schreef hij in 1928.⁵⁴

'Dit somber land is niet mijn vaderland,' schreef Anthonie Donker als eerste regel van 'De droom'. Zijn droom was de wereld met haar gepraat te verlaten:

een schelp te zijn, een suizend vuur,
een rank, een wilde roos,
onkundig van geluk en leed,
van plan en overleg...

Maar 'de lout're, pure stem' behoorde juist tot de droom, die 'vergeefs' was, en 'moedeloos', en altijd te kort duurde: 'Toen stormden duizend ademlooze vragen/ Wee-klagend op en peilloos viel het hart.'⁵⁵

⁵² Knuvelder, *Onachterhaalbre tijd*, 31.

⁵³ J. Engelman, *Het roosvenster* (Arnhem, 1927) 3, 15; *Idem*, *Tuin van Eros*, 42-43.

⁵⁴ L. van de Haterd, *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941* (Haarlem, 2004) 79, 167.

⁵⁵ A. Donker, *Grenzen* (Arnhem, 1928) 21, 28-29; *Idem*, *Acheron* (Arnhem, 1926) 14.

Volgens Anton van Duinkerken leerde men de dichter niet kennen aan zijn woorden, maar aan het onzegbare: zijn stijl.⁵⁶ Hij trachtte een subtiel evenwicht te bewaren als dichter tussen droom en daad. Het avontuur kende hij alleen in dromen, en hij kon alleen bij zichzelf beginnen en door zichzelf werken. Pas gaandeweg ontdekte de dichter waarheen en waartoe hij ging. De daad bezag Van Duinkerken relativerend:

Wij, dadendriftigen:
klein is de macht onzer handen,
wrang onze stem —.

De dichter was toch degene die het leven kon vormgeven:

Gij hebt geleerd: der dingen zin valt niet
Te zeggen in de veelheid onzer woorden,
Slechts in de maatgebonden stroom van 't lied.⁵⁷

Katholieke dichters en schrijvers bekritiseerden in het tijdschrift *De Gemeenschap* het parlement ondubbelzinnig als een plek van veel woorden en weinig daden. De redactie verwachtte '*niets* van het vigeerende parlementaire stelsel en *niets meer* van de pogingen om de praatcolleges met praten te hervormen.' Als het parlementaire systeem het leven niet kon 'fundeeren op zedelijke, op christelijke grondslagen, zouden wij niet moeten aarzelen het parlementair systeem den doodsteek te geven', schreef Engelman. Het slappe 'geparlementariseer' van de RKSP ondervond geen waardering, en Gerard Wijdeveld noemde fractievoorzitter W. H. Nolens, 'de man, die allen voor zich bukken doet, — / hij, die de dertig met wat geld en baantjes voedt' in een hekeldicht 'de sluwe priester van de Opportuniteit.'⁵⁸ Waarna in plaats van Engelman Knuvelder van *Roeping* mocht komen spreken bij de RKSP.⁵⁹

Albert Kuyle schreef cynisch over de rol van de katholieke jongeren in de politiek. De RKSP wilde hen onschadelijk maken door hen een baantje aan te bieden op het partijbureau, zo was in hun afwezigheid besloten. Ze moesten worden geïncorporeerd, maar konden niet tot Kamerlid worden gemaakt:

Dat gaat niet. Niet dat er veel kans op is, maar stel je voor dat ze consequent zijn. Die kans mogen wij niet lopen. God is God en Nolens is Zijn profeet.

Kuyle schetste de verschillende rollen die Engelman, Van Duinkerken, Helman en zichzelf konden vervullen in hun denkbeeldige rol van partijpolitici.

⁵⁶ Komrij, *De Nederlandse poëzie*, 709-710.

⁵⁷ A. van Duinkerken, *Verzamelde gedichten* (Utrecht, s. a.) 6, 21, 30, 73.

⁵⁸ Sanders, *Het spiegelend venster*, 278, 292; Ruiter, Smulders, *Moderniteit*, 256; Th. A. P. Bijvoet, e. a., ed., *De gemeenschap* (Den Haag, 1986) 26, 39, 43-44; P. W. Klein, G. J. Borger, ed., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam, 1979) 275-276.

⁵⁹ Knuvelder, *Onachterhaalbare tijd*, 93.

En aan het eind van de campagne, het tellen der duiten en stemmen en een pic-nic aan de voeten van Schaepman's standbeeld, zonder de vroegere zorgen, verklaard en eerlijk van gemoed, als alle andere katholieke politici, wier heerlijke taak wij zoo laat eerst deelen konden...⁶⁰

Toch overwogen de jongeren wel degelijk een gezamenlijk katholiek verbond op te richten. Op een bijeenkomst over deze zaak sprak Van Duinkerken zijn rede *Wij en de politiek — om hart en vurigheid* uit. 'Wij zijn slechts dichters in de staatskunst,' stelde hij bescheiden. 'Ons, dichters, lokt geen ander bereiken dan dat van de zuivere schoonheid, — en antwoord mij, waar deze ooit door staatszucht werd veroverd?' Maar: 'Dichters zien dikwijls scherp den nood van het volk, welks gevoelens zij weerkaatsen.' De RKSP handelde volgens Van Duinkerken uit angst, schipperde in het parlement om de rechtse meerderheid te behouden en verstond slechts de kunst

om het 'bereikbare' te maken tot werkelijkheid. Doch wat zij mist, is het vermogen om het schijnbaar on-bereikbare in den kortst mogelijken tijd te maken tot het noodzakelijke.

Dit vermogen heette 'geestdrift'. De katholieke politici vergaten dat de katholieken ooit de grote revolutionairen van Europa waren, en de dichter riep hen op 'te verlevendigen de kracht des geloofs, waardoor bergen worden verzet.'⁶¹

In 1934 vormden Kuyle en enkele andere in fascistische richting schuivende redactieleden *De Nieuwe Gemeenschap*, waarna het oorspronkelijke blad zich keerde tegen fascisme en nationaal-socialisme. De rooms-katholieke kamerfractie kreeg nu voorwaardelijke steun. Radicalere katholieke bladen als *Roeping* (Gerard Knuvelder), *De paal* en *De valbijl* (Gerard en Henri Bruning) dreven al eerder af naar het fascisme.⁶² Hier was de poëzie minder subtiel en uitgesproken politiek. De jong gestorven Gerard Bruning vergeleek de politiek met een kinderspel:

Een grammofoonpje blies lintwormen in een rotatiepers. Die spuwde een onafzienbaar trottoir-roulant uit. Een zware parlementariër hees zich op dit wankel vloertje, uit zijn mond groeide een hoorntje en in zijn buik tolden de platen. Bij dit muziekje het akkompagnement van tienduizend schorre trommen. Maar de parlementariër viel in een prullemand want het trottoirtje scheurde. Het was maar van kranten papier. Zoetjes neuriede het grammofoonpje een ander wijzeke.⁶³

Zijn broer Henri zag een onomwonden veroordeling van de Nederlandse burgermaatschappij opgenomen in Dirk Costers bloemlezing *Nieuwe geluiden* (1924):

⁶⁰ A. Kuyle, *Alarm* (Schiedam, 1933) 133-136.

⁶¹ A. van Duinkerken, *Wij en de politiek. Om hart en vurigheid* (Utrecht, 1930) 8, 11, 13.

⁶² Sanders, *Het spiegelen venster*, 273-274; Ruiter, Smulders, *Literatuur en moderniteit*, 230; De Keizer, *Tates, Moderniteit*, 317.

⁶³ Komrij, *De Nederlandse poëzie*, 638.

Overal Christus. En de wereld angstwekkend van belachelijkheid
 en troosteloos ellendig van burgerlike zekerheid
 — getailleurde jassen en lakschoenen en zijn sokken
 en de waanzinnige eenzaamheid van Rembrandt —
 dat alle grootheid als vergeefs is.⁶⁴

Afkeer van de parlementaire democratie ging in de jaren twintig vaak samen met bewondering voor Mussolini. ‘Actualisten’ en (pre)fascisten riepen op tot daden. In *De bezem* afficheerde Erich Wichman, die verkeerde in vooraanstaande kunstkringen maar ook contacten onderhield met de fascisten Wouter Lutkie en Emile Verviers, met (collega-dichter) Ernest Michel, Alfred Haighton en Hugo Sinclair de Rochemont,⁶⁵ zichzelf en zijn kompanen als ‘jongens van de Daad’. Het ‘schip van staat’ was ‘een lekkende gemberpot’, en de parlementaire ‘baantjes-stakkers’ moesten overboord.

Weg met het log vermolmd karkas,
 dat wel nooit zeewaardig was!
 Vort dat rommelige lor
 met zijn honderd stuurmangasten,
 die maar twistten en maar brasten:
 geeft de schuit zijn laatste por!

Het socialisme en de parlementaire democratie vergeleek Wichman met een zware verkoudheid. Zijn neus liep ‘als een rede van de heren’; achter zijn oog klopte een hamer ‘zoals bij herrie in Gemeenteraad of Kamer’; hij kraakte ‘bouwvallig/ als ons vermolmd Parlementaire Stelsel.’⁶⁶

De avant-gardistische vervanging van woorden door klank, beeld en actie radicaliseerde in de werken van fascistische en proto-fascistische kunstenaars. Wichman wilde op de begrafenis van Jan Toorop (in 1928) ‘een stukje fascistisch ritueel’ organiseren. De groeiende bewondering voor Mussolini werd gemotiveerd met diens verdiensten als kunstenaar en man van actie. Lutkie, de bekendste katholieke fascist, noemde de Italiaan in *Van Toorop naar Mussolini* (1928) een kunstenaar ‘van het woord/ en van de daad.’ Volgens Lutkie was Nederland juist om die redenen bang voor Mussolini.

Door die groote woorden tegen hem verraden ze hun angst ... Ze zijn bang dat zij dan zullen moeten inrukken; de politici bedoel ik, de praters van het parlement.⁶⁷

⁶⁴ D. Coster, *Nieuwe geluiden. Een keuze uit de poëzie van na den oorlog (1918-1923)* (Arnhem, 1924) 164-165.

⁶⁵ Haffmans, *Geest, koolzuur en zijk*, 19, 22, 25.

⁶⁶ Wichman, *Lenin stinkt*, 108-110.

⁶⁷ *Ibidem*, 18; W. Lutkie, *Van Toorop naar Mussolini* (Oisterwijk, 1928) 84, 86, 124, 129, 163.

Ernest Michel verachtte ‘den valschen priester/ van het socialisme’, in wie de democratie en het woord nog altijd overheersten. Met een

... vuist van ijzer,
sláán wij (in dit land
van democratische pantoffels)
... valsche kinnebakken stuk.

Het ‘leidersvee’ moest ‘ons volk’ niet langer verraden en eindelijk eens luisteren ‘naar het zwaar gelui der daden.’ In de optochten van de SDAP zag hij: ‘een somber walmen van een doode idee,/ luguber feest van eindlooze begrafenis...’ Hijzelf was als dichter

de donkere verdommeling, die wild en fel
uw doode fiches eet, vóórdát het hooge spel
begint...

Hij neigde naar de passie van Gorter en Roland Holst maar verachtte uiteindelijk

het hedendaagsche dichterlijk gedroom:
te lui, te laf, te lam, te loom,
te levenloos en leeg voor wezenlijk geluk.

Eigenlijk wilde Michel geen literator zijn, maar ‘dansen, dansen over deze donkere verdommenis.’ Verzen van de ‘vage droomer’ en ‘lauwe prater’ waren in de huidige tijd overbodig. In de hamerslagen op de scheepswerf hoorde hij ‘een orkest van dadenrijke klanken’ dat hem meer beviel.⁶⁸

George Kettmann jr. behoorde net als Wichman tot de Amsterdamse kunstenaars-scène rond *Het getij*. In 1931 sloot hij zich aan bij *De bezem*. Hij dacht ‘gezond-nationaal, misschien wel conservatief en in elk geval met weinig respect voor de heren, die in de politiek aan de weg timmerden.’ Zijn literaire voorbeelden waren Marsman, Slauerhoff en Engelman. Met zijn tweede vrouw, de schrijfster Margot Warnsinck (pseudoniem Liesbet Storm), runde Kettmann uitgeverij ‘De Amsterdam-sche Keurkamer’, die een nationaal-socialistische letterkunde wilde grondvesten. In het nationaal-socialisme was het boek een geestelijk wapen, en de taal een uitvloeisel van de volksgeest. Dichters konden doordringen tot de gemeenschap, en moesten literatuur gebruiken als politiek overredingsmiddel. De hoogleraar Pierson en Ellen Forest brachten Kettmann in contact met Mussert, waarna hij lid werd van de NSB. Vanaf 1942 zat hij als SS’er in Duitsland.⁶⁹

⁶⁸ E. Michel, *Zwarte verzen* (Amsterdam, 1929) 12-13, 14-15, 16-17, 23; *Idem*, *t Mes* (Oisterwijk, 1928) 15.

⁶⁹ Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, 18-19, 25, 30, 32, 52, 79; Kettmann, *Leven in tweespalt*, 31; Groeneveld, *Nieuwe boeken*, 12, 15, 36.

Het woord 'daad' was essentieel in Kettmanns denken. In zijn roman *Maan op het dak* was een kwestie 'door de rapporten der vele regeringscommissies, de brochures en artikelen van economen, politici en journalisten-in-verschillend-formaat volkomen doodgeschreven'. Politiek was

de gewone partij-praat van allerlei kleine belangetjes, door een-of-andere indrukwekkende leuze tot ideaal gemaakt voor een massa, die niet wist, wat idealen waren.

De daad ging boven het woord en het 'vernunft'; zijn 'zwarte hemd' boven het 'pratement'.⁷⁰ De Nederlandse bevolking duldde ondertussen maar kalm

't bewind van grijsaards in den nood —
de durf is dood! — Colijn is groot
en welbewaard zijn gaven gulden.

Daarom smeekte Kettmann, dichter in een beweging van daden, dichters uit het verleden te herrijzen,

opdat dit volk zijn ziel herkrijgt
en eind'lijk uit zijn zuchten stijgt,
waar gij het tucht en taak zult wijzen.⁷¹

Beschaving

Taal was voor de arbeider hét middel tot (zelf)beschaving. Troelstra zei in de Kamer, verwijzend naar Roland Holsts bundel *De nieuwe geboorte*, dat 'de inlijving in den strijd der sociaal-democratie' voor veel (uit de burgerklasse afkomstige) leden van de SDAP betekende: 'een zedelijke wedergeboorte'.⁷² Maar juist ook de sociaal-democraten van eenvoudige afkomst beschaafden zichzelf in de socialistische beweging. Het parlement speelde een belangrijke rol in dit socialistische beschavingsproces, dat in essentie talig van aard was. Op socialistische vergaderingen ging het er aanvanke-lijk nogal eens wild aan toe. Het verslag dat Henri Polak maakte van een optreden van Franc van der Goes (begin jaren 1890) geeft een indruk:

het regende interrupties, niet het minst van Domela zelf, die toen al het interrompeeren een uitstekende debat-methode vond. Na een kwartier kon de voorzitter geen stilte meer krij-gen en geen orde meer houden. Goes ging onverdroten en kloekmoedig voort. Na een half uur was het echter niet langer mogelijk vol te houden. De vergadering was dol. Er werd geraasd, getierd. Gehuild.⁷³

⁷⁰ Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, 34, 96; G. Kettmann, *De jonge leeuw. Verzen* (Amsterdam, 1935) 76; *Idem*, *Het erf aan zee. Gedichten* (Amsterdam, 1938) 95.

⁷¹ *Idem*, *De jonge leeuw*, 59.

⁷² Etty, *Henriette Roland Holst*, 141, 214.

⁷³ Bloemgarten, *Henri Polak*, 31-32.

In het parlement werd de daad niet plotseling geheel vervangen door het woord. Obstructie bleef een strijdmethode. Maar parlementariërs van eenvoudige komaf als J. H. Schaper en Willem Vliegen veroverden respect door zich de heersende mores, regels en taal eigen te maken.⁷⁴ Vliegen maakte indruk als ‘de heftige, van haat ziedende Vliegen’, die echter ‘bij de heftigste philippica’s de parlementaire vormen, zoo hij wil, niet uit het oog verliest.’⁷⁵ En Schaper vermaande anarchisten die vergaderingen verstoorden met een *gedicht* (1894):

Voor ijverig studeeren
 Ontbreekt ons het geduld,
 Wij zijn het meest ervaren
 In 't maken van tumult.
 ...
 Striktzaak'lijk debatteeren,
 Dat is een heele toer;
 Maar kunnen wij 't niet winnen,
 Dan maken wij rumoer!
 ...
 En zien we ons, na 't schelden
 In 'meerderheid' zeer groot,
 Dan slaan wij — hoog de vrijheid —
 De minderheid half dood.⁷⁶

In de poëzie van Roland Holst kwelde het fabriekswerk de arbeiders; het werk dat ‘nijpt het verstand in zijn haken en de zenuwkracht aldoor spant/ maar geest en hart laat woestledig als braakliggend akkerland.’ Pas in het schaftuur viel de pijn van alledag van hun harten; ‘de Eenheid omvat ze, de Eenheid giet een nieuw licht/ om ze, eerste geluksglans.’ Dan werden hun zielen ‘massaziel anderssoortig dan die van elk hunner alleen,/ met nieuwe wil en vermogen te drage’ en te brijzelen.⁷⁷

Aan haar daadkrachtige held zat een donkere én een opwekkende kant. ‘De ruiter’ uit *Opwaartsche wegen* richtte zijn pijlen op de harten der mensen, die hem verwelkomen met de woorden:

Held vol vaste beradenheid
 als uw pijlengif ons hart wringt,
 maakt de wond het gezond en tot daad bereid.

Roland Holst riep haar ‘broeders’ op zich het ‘machtig geweld/ van zijn wapenkreet’ eigen te maken.⁷⁸

⁷⁴ *Ibidem*, 483; De Keizer, *Tates, Moderniteit*, 60.

⁷⁵ Perry, *De voorman*, 62-63.

⁷⁶ J. H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*, II (Groningen, 1935) 16-17.

⁷⁷ Roland Holst-Van der Schalk, *Opwaartsche wegen*, 157-158.

⁷⁸ *Ibidem*, 114-119.

De duistere ruiter van Roland Holst had bij Gorter zijn pendant in de vier paarden van de vrijheid: Arbeid, Strijd en Hoop en Jeugd 'die gevoed/ Zijn van den bliksem, wervelwind-gedrenkt.'

Want deze dag gaat over zee van bloed,
En de opgetaste avond zal ons vinden
Overwinnend neerliggend, het gemoed
Droef om den dood van duizenden beminden.⁷⁹

Volgens Gorter was de arbeid 'de bron van het weten' en 'de essens/ Van de wording van den machtigen mensch.' En voor de arbeiders lag 'de verwerkljking van hunne droomen' in 'de daad.' De instelling van arbeidersraden zou hen bevrijden.⁸⁰ Maar eerst moesten zij zich omhoog worstelen 'uit de donkre donkre neev'len'⁸¹ en was hun lot vreselijk:

Zij werken en zwoegen ...
...alleen om de machtigen rijk te maken,
en zich zelf slaven van de macht.⁸²

De arbeider van Roland Holst en Gorter ontwikkelde zich (tijdens het schaftuur) om zijn situatie te verbeteren. De revolutionaire strijd verinnerlijkte een wild levensgevoel dat wortelde aan de grenzen van de beschaving, maar daar zonder beschaving krachteloos bleef.

Pieter Jelles Troelstra maakte wat dit betreft geen onderscheid tussen zijn dichterschap en zijn rol als politicus. In een lezing in 1910 zei hij:

Slechts als men de politiek opvat als een bizonder vak, waaraan de mensch alleen een deel van zijn intellectuele gaven besteedt en waarin hij zich kan 'bekwamen', kan men een dergelijke scheiding aanvaarden. Voor mij echter is de politiek in haar algemeene beteekenis evengoed een uiting van mijn innerlijk wezen geweest als mijn dichtkunst.⁸³

Voor de politicus Troelstra had het woord 'een stalen klank'; het was 'de krijgsgang van het ideaal.'

Daar gaat een roep door alle landen,
een roep om vrijheid, kennis, recht;
Daar ruist een woord langs alle stranden:
Wat velen voelen, wordt gezegd ...

⁷⁹ Herman Gorter, *Liedjes*, II (Bussum 1930) 1.

⁸⁰ *Idem*, *De arbeidersraad* (Bussum, 1931) 3, 19, 50, 55.

⁸¹ *Idem*, *Verzen*, 54.

⁸² *Idem*, *De dag gaat open als een gouden roos. Een bloemlezing uit zijn poëzie* (Amsterdam, 2000) 182.

⁸³ P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, III, *Branding* (Amsterdam, 1929) 138, 151.

Van zijn natuur- en liefdesgedichten nam hij definitief afscheid in het 'oude dorp' (1909). 'Haast nooit klonk 't strijdgeroep zo fel, zo luid./ Hier zwijgt mijn zacht geluid.'⁸⁴

De katholieke dichters waren niet zo ondubbelzinnig over de mogelijkheden van de taal als weg naar beschaving, maar wel over de onaantastbaarheid van die beschaving. Dat wil zeggen: de katholieken die geen fascistische sympathieën ontwikkelden. De angst voor de grote wildernis was hun motivatie om de mogelijkheden van het woord te blijven onderzoeken.

In Anthonie Donkers 'Legende' loopt een man op de verlaten weg; 'Hij is alleen en hij weet heg noch steg.' Hij liep daar altijd en vergeefs, eeuwig in de schemering.

Nog altijd denkt hij: als ik maar blij lopen
Vind ik een herberg met een helder licht;
...
Maar als hij aankomt, zijn de deuren dicht.

Sinds het verloren gaan van het paradijs lag de woeste leegte op de loer. Het indringende beeld van een bloedrode vloed werkte Donker het meest bedreigend uit in 'Het eiland der ziel':

Toen God stervende was, ontstond
Uit duisternis een vloed,
Aanzwellend, ruischend om mij rond,
Het donkergolvend bloed.

Aan deze 'donkerrooden vloed' was de ziel gedoemd eeuwig te dolen als 'een eenzaam roover'.⁸⁵

Volgens Wouter Lutkie bleef Toorops sympathie voor Mussolini verborgen omdat 'het fatsoen van den Nederlandschen staatsburger' nuchterheid voorschreef tegenover 'het anti-democratische en fascistische Italië'.⁸⁶ Anton van Duinkerken verweet dan ook Mussert zijn gebrek aan beschaving. Reagerend op een stuk van de hand van de NSB-leider in *Volk en Vaderland* schreef Van Duinkerken de 'Ballade van de katholiek' (1935). Hij beriep zich op een geschiedenis van twintig eeuwen tegenover een van hoogstens twintig jaren. Musserts 'heilgeschreeuw' was 'geleerd bij de barbaren.' 'De roomsen hebben in de politiek/ Iets meer gedaan dan onwelluidend schreeuwen.' Het verschil tussen fascist en katholieken zat hem in de inhoud van hun woorden: 'Steeds zal een holle leuze misdaad baren/ Zodra zij vruchtbaar wordt bij

⁸⁴ J. B. Schepers, ed., *Troelstra als Fries dichter. Verzen en liederen* (Amsterdam, 1925) 145-146, 165-168, 190.

⁸⁵ Donker, *Grenzen*, 31; *Idem*, *Acheron*, 12.

⁸⁶ Lutkie, *Van Toorop naar Mussolini*, 84, 86, 124, 129, 163.

veil publiek!’ En Van Duinkerken heeft in zijn Brabant wél ‘t vaderlands gevoel geleerd.’⁸⁷

In protestantse kringen ontbreekt een afkeer van het Nederlandse vaderland zelfs geheel. Holland duikt juist op als een idyllisch en ook eigen beeld. De eerste strofe van Van der Waals ‘Thuiskomst’ luidt:

Mijn land is het jonge, het blijde,
Het lentekleurige land,
Het land van de frisse weiden
Met rustige waterkant.

Na nog zeven strofen vol stil water, schaduwrijk land, zilverig licht, weemoedswolkjes en frisgroene weiden besluit zij:

Ik voel mij zoo juichend weemoedig,
Gelijk uw zonneschijn.
Ik ben o mijn Nederland! blijde,
Zóó blijde weer thuis te zijn.⁸⁸

Anema dichtte lyrisch over de duinen, ‘die blonde bergenrij van hollands strand/ hun toppen lachen tegen zee en land.’ Hij lachte tot hen, ‘mijn blanke vreeugdgenooten.’ En ‘heerlijk blikkert Hollands veil’ge tuin!’ erachter. De dichter verwerkte ook Hollands roemrijke verleden in zijn poëzie, zoals de ‘heldennamen Tromp en Ruyter.’⁸⁹

De beschavingscrisis bereikte de protestantse poëzie wel. De Mérode beschreef in een persoonlijk, non-conformistisch ‘Gebed’ de noden van de tijd:

Gij geeft, en men verdelgt uw spijs,
Verwekt kunstmatig hongersnood,
En stilt op uitgezochte wijze
Wanhopigen met lust en dood.

De protestantse dichter vreesde de ‘massa’, een wezen ‘zoo aandoenlijk als het dier’ maar vol ‘raadselen en smeulende gevaren.’ ‘Onder den aschlaag zullen heete vonken/ Bijeengegloeid ontploffen tot een vlam.’ Mussolini vergeleek hij met een ‘oude dondergod’ die de oerdrift van de ‘horde’ hanteerde als ‘een zelfgesmeed wapen.’ En hij bekritiseerde de jong-katholieken, die hielden van een krachtige vloek en ‘losse gein.’ Tussen twee gebeden door was er tijd voor drank en jazz en meid en dans. ‘Zoo komen we prachtig door den tijd,/ En hebben hierna nog een kans.’⁹⁰

⁸⁷ Aarts, Van Etten, *Domweg gelukkig*, 166-167; Van Duinkerken, *Verzamelde gedichten*, 88-89; zie ook de hierin opgenomen bundel *Hart van Brabant*.

⁸⁸ Van der Waals, *Verzamelde gedichten*, 90-91.

⁸⁹ S. Anema, *Van Hollands kusten* (Kampen, 1907) 13, 25, 37, 69.

⁹⁰ De Mérode, *Verzamelde gedichten*, II, 1004, 1224, 959, 1333.

De stadsimpressies van Van der Waals zijn donker en somber. Anema's 'Sneltrein' is bepaald angstaanjagend, zijn beschrijving van het leven van mijnwerkers in 'Nood der tijden' tragisch en in zijn stad moest hij 'stof en stank van doll' automobielen' ontwijken. Maar dit onbehagen met de moderne cultuur vertaalde zich niet in een afkeer van de Nederlandse maatschappij in het algemeen. En in de politiek bleef Kuiper het baken.⁹¹

Het probleem van de katholieken was beschaving te vinden in hun eigen geloof en cultuur, maar zonder de in de traditie verankerde vormen en normen. Hun zoektocht naar waarheid en schoonheid had weinig ijkpunten, en werd juist daarom zo persoonlijk. Soms leek alleen de liefde houvast te bieden, diep gevoelde en oprecht verwoorde menselijke en religieuze liefde.

Hierin ging de protestantse Van der Waals hen voor. Zij dichtte naar het Hooglied van de liefde:

Indien ik de talen der mensen sprak
En der engelen taal,
Ik ware, zoo mij de liefde ontbrak,
Een luidende schel, een klinkend metaal.

Niet de taal was zo waardevol als de liefde, maar de daad, en zelfs Roland Holsts offerdaad, evenmin:

Indien ik ook tot onderhoud
Des armen al mijn goed en goud
Had uitgedeeld, zoo ik mijn leven
Als offerande had gegeven,
Indien ik mijn lichaam verbranden liet,
Wat nuttigheid zou het mij geven,
Had ik de liefde niet.⁹²

Jan Engelman schreef in *Sine Nomine* en *Tuin van Eros* lichtvoetige, muzikale liefdespoëzie. De bundel bracht Albert Kuyle tot de kwalificatie 'satan van de ontucht in onze poëzie' (terwijl zijn eigen 'Droom...' in *Songs of Kalua* toch nog ging over donkere schonen). Engelmans naam als dichter werd echter juist door deze werken gevestigd. Hij werd door collegae gezien als de meest authentieke van de katholieke jongeren. Beroemd geworden is het gedicht dat hij naar verluidt in enkele minuten schreef na een optreden van de zangeres Vera Janacopoulos met de wonderlijke beginzin 'Ambrosia, wat vloeit mij aan?'⁹³

Het is de tragiek van de jonge katholieken dat geëngageerde vormvernieuwing in

⁹¹ Van der Waals, *Verzamelde gedichten*, 132, 184; Anema, *Van Hollands kusten*, 52; *Idem*, *Poëzie*, 56, 133-136.

⁹² Van der Waals, *Verzamelde gedichten*, 82.

⁹³ Van de Haterd, *Om hart en vurigheid*, 80-81; A. Kuyle, *Songs of Kalua* (Utrecht, 1931) 12; Engelman, *Sine Nomine*, 49; *Idem*, *Tuin van Eros*, 97.

zijn meest radicale vorm leidde tot persoonlijke liefdespoëzie, en ver doorgevoerd vormvernieuwend engagement tot aansluiting bij de fascistische politiek. Hun vorm-experimenten waren spannend en aantrekkelijk, maar brachten ook kolossale risico's met zich mee. Naarmate de vorm vernieuwender werd, werd de zoektocht authentieker en de poëzie persoonlijker. Diep in de ziel en de gemeenschap werd echter naast de schoonheid ook de duisternis ontbloot. Bevrijd van de beperkende, maar ook richtinggevende regels van de taal en ketenen van de beschaving, stuitten de katholieke dichters op emoties en gedachten die niet meer waren te beheersen. Of misschien erger: die door hun individualiteit en verwijdering van de bekende vormen niet langer relevant waren voor de (katholieke) gemeenschap.

Wat dit betreft is de kortdurende periode van vernieuwing in de Friese poëzie illustratief. Ook hier werd, vijftientig jaar na dato, vormvernieuwing naar het voorbeeld van Tachtig nagestreefd, maar zonder dat de Friese schrijvers zich van het volk mochten verwijderen. Douwe Kalma, overigens ook een groot bewonderaar van Henriette Roland Holst, wilde van het Fries een persoonlijke kunsttaal maken. Maar de letterkundigen moesten ook voorop gaan in de Friese (taal)strijd, en in de jaren twintig raakte Kalma onder de indruk van het Italiaanse fascisme en de 'volkse' bewegingen in Duitsland. Afkeer van de liberale democratie en de burgerlijke samenleving leidde ook elders in de Friese Beweging in de jaren dertig tot een wending naar het fascisme.⁹⁴

De poëzie van Kalma bezong de pure natuur van Friesland, tegenover de decadente 'beschaving' van Holland. De 'Liftboy' in 'De kosmopoliten' eindigde

... bleker as er wie,
Hy wurdt fealich en ûnsjuch.
Hy is al fjirtin jier,
En hat de leafde troch.

Met 'Folkssangen' mobiliseerde Kalma het Friese volk.

Hjir nimt har hurde striid in ein
Foar fredes mylder taal,
En flûnkrjend yn syn rykste sein'
Glânzget it Ideaal.

Kalma's 'Idealisme' en zijn 'dream' moesten de Friezen bevrijden uit de 'woastenij.' Maar hij kon de paradox van het tegelijkertijd dichter en strijder te zijn niet oplossen. Hij nam afstand van de 'strider' Troelstra: 'Ik, de mymmer yn myn keamer/ ... Ivich-

⁹⁴ G. R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden, 1978) 51, 55, 62, 70-71, 80, 89, 114, 117, 133, 188, 205, 207, 227.

stille leafde-dreamer', maar schreef ook dat 'de treast fan myn nachten' was verbroken: "k Longrje nei striid, nei donker, nei klachten;/ Jou my dyn harp' no oer!"⁹⁵

In fascistische dichterskringen radicaliseerde de zorg om de vorm die de beschaving had aangenomen: de beschaving werd losgelaten en de wildernis geïdealiseerd. Michel was zijn eigen duistere held. Hij zong de symfonie 'van 't mes/ dat moordt', en zwoer 'op mijn woord' dat hij voor 'ellik arg'loos menschenkind' op de bres zou springen. Hij stond aan de rand van de beschaving, en prefereerde de wildernis 'waar 't ijzeren vertrouwen/ en een mild verdoemen' samengingen.⁹⁶

George Kettmann jr. herkende het woeste revolutionaire levensgevoel van de socialisten. Hij hoorde de 'vlam in ons hart' doorklinken in de poëzie van Henriette Roland Holst, die hij 'de grootste dichteres in de afgelopen halve eeuw' noemde.⁹⁷ Maar in de sociaal-democratie was volgens Kettmann daadkracht ontaard in woorden en bestuur. De 'man van arbeid' was gereduceerd tot een bronzen beeld, dat duidelijke tekenen van decadentie vertoonde.

En elken morgen komt een huisknecht aaien
mijn harde leden, speels met een plumeau —
hij weet: ik zwijg — mijn hamer kan niet zwaaien
en ik moet schóón zijn als een duur cadeau.

Terwijl de heren vergaderden 'aan het groene laken', klaagde het eerlijke werk: "k heet zegepraal voor elken klasse-strijder,/ terwijl 'k van gansch het volk het vúúr wil zijn!" De zwarte hemden moesten de 'politieke baantjesveggers', in het bijzonder de sociaal-democratische, verslaan en de natie herbouwen, want:

Jan Salie renteniert — de 'bons' plengt tranen,
pleegt dappere harakiri (héél groot woord!),
de Kamer huist in d' Oudemanshuispoort;
men zou Het Volk — 'legaal' — een hofkrant wanen!

De tweede strofe van zijn parodie op 'De daad' van Adama van Scheltema is nog de meeste gematigde.

Wie zijn het die zoo hoog gezeten
Het land besturen met hun mond,
Wie zijn het die het beter weten,
Wie boren alles in den grond — ?
Dat zijn de sluwe samenzweerders,
De huichelaars en hakketeerders,

⁹⁵ D. Kalma, *Samle fersen* (Leeuwarden, 1996) 119-120, 207-208, 263-264, 352-353, 539, 670.

⁹⁶ Michel, *'t Mes*, 7-8, 13.

⁹⁷ Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, 27; Kettmann, *Leven in tweespalt*, 50.

Dat is de vette eigenbaat - -
 Dat is 't verraad!' ⁹⁸

Kettmann verachtte de talige beschaving en neigde naar geweld, en achtte juist deze opstelling de kern van zijn dichterschap. Wat dit betreft voelde hij zich miskend:

Gij noemt hem dichter, wiens droefgeest'ge lippen
 de bloemen open kussen, maar gij weert
 mijn storm, die even dichterlijk regeert
 en jaagt uit zee de kuiven op de klippen.

Zijn 'geweld' was niet overdreven,

maar strijd om wáarheid en als 'k vragen mag:
 kaatst niet met echo's ook voor mij de dag
 — als voor de droomers — 't onweerstaanbaar leven? ⁹⁹

Zo lang zijn 'profetisch geïdealiseerde gemeenschap' niet was verwezenlijkt, trok hij zich terug op 't Helmslot' waar hij met zijn gezicht 'naar 't noorden' leefde en niet was te beklagen om zijn dagen

die wild en wapp'rend zijn en vol gedruisch
 — ik leef, door storm belegerd in mijn huis
 — en klaar, een uitval door het duin te wagen. ¹⁰⁰

Het onbespreekbare woord

Voor de geëngageerde dichters van de jaren twintig was de parlementaire democratie geen onaantastbaar systeem. Haar waarde oversteeg het praktisch functioneren en de directe resultaten niet. Deze overtuiging werd gedeeld door veel literatoren, wetenschappers, journalisten en politici. In de jaren twintig was Mussolini's fascisme een serieus te nemen alternatief. In de jaren dertig kwam de kritiek op het parlementaire systeem in de context te staan van Hitlers nationaal-socialisme. Vooral vanwege de rassenleer bestond hiertegen veel meer voorbehoud dan tegen het Italiaanse fascisme. 'Aan Stefan George' schreef Engelman in mei 1933 dat in Duitsland '... het mes treft iedere keel/ die nog barbaarsch noemt der barbaren daden.'

Gemors met woorden en gedachten geen:
 de lucht is ziek van hun uitzinnig razen. ¹⁰¹

⁹⁸ Kettmann, *Het erf aan zee*, 37; *Idem*, *De jonge leeuw*, 68-69, 74-75.

⁹⁹ Kettmann, *Het erf aan zee*, 11.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 25.

¹⁰¹ Engelman, *Tuin van Eros*, 112.

De (internationale) gebeurtenissen noopten tot een veel concretere politieke opstelling, tot expliciet partij kiezen.

Ed. Hoornik werd de woordvoerder van een nieuwe, uitdrukkelijk geëngageerde generatie dichters, met de bloemlezing *Tafelronde* die hij in 1940 samenstelde.¹⁰² Maar ook Nijhoff schreef vanaf 1934 over actuele thema's. Net als Henriette Roland Holst beschreef hij de werklozenopstand in de Jordaan. De sonnettencyclus *Voor dag en dauw* (1935, gepubliceerd in *De Gids*) was een reactie op Huizinga's *In de schaduwen van morgen*. Nijhoff bezon zich op zijn positie in de maatschappij:

De sociale zekerheden zijn ineengestort, het pessimisme is een luxe geworden en niet langer mogelijk. Maar op het punt af te rekenen met het oude, heeft de toekomst geen andere overtuiging dan deze: dat zelfs de verfijndste filosofie op het ogenblik een lafheid is. Alleen de daad kan redden. Maar welke daad? Niemand ziet helder. Wij leven in het donker van 'voor dag en dauw.'

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog schreef hij als 'nationaal dichter' een groot aantal gelegenheidsgedichten.¹⁰³

Partij kiezen kon een definitieve overgang inhouden naar het fascisme. Andere literatoren bekeerden zich alsnog tot het socialisme of communisme. Theun de Vries verkeerde in de kring rond *De Gemeenschap* en was bevriend met Marsman, maar werd in 1933 communist, evenals Lou Lichtveld, die de filmer Ivens volgde.¹⁰⁴ Anderen keerden zich tegen nationaal-socialisme en communisme, en wierpen zich op als verdedigers van de vrijheid (van meningsuiting), bijvoorbeeld in het 'Comité van waakzaamheid tegen het nationaal-socialisme' (opgericht door Ter Braak) of het 'Comité van literatoren tegen het fascisme'.¹⁰⁵

Met de ontaarding, tijdens de Tweede Wereldoorlog, van de abstracte 'daad' in het al te concrete geweld werd het woord (opnieuw) de onaantastbare kern van het politieke handelen. Juist het afzien van geweld, althans tijdelijk en plaatselijk, is volgens Wilbert van Vree de 'conditio sine qua non' van vergaderen.¹⁰⁶ Na 1945 werd het parlementaire systeem geassocieerd met democratie en vrijheid, en kreeg het nieuwe betekenis als de enig denkbare beschaafde staatsvorm. De Nederlandse democratie werd (opnieuw) het toonbeeld van rust en stabiliteit; het parlement het centrum van

¹⁰² 't Is vol van schatten hier... I, *De Nederlandse literatuur van 1750 tot 1940 tentoongesteld in het Letterkundig Museum* (Amsterdam, 1986) 227; De Schutter, *Het verhaal*, 233.

¹⁰³ De Schutter, *Het verhaal*, 363-364, 369-370; Etty, *Henriette Roland Holst*, 497; Th. de Vries, *Meesters en vrienden. Literaire herinneringen* (Den Haag, 1981) 145, 158-159; W. J. van den Akker, 'Juni 1936: Oprichting van het 'Comité van waakzaamheid'. Individualisme en engagement', in: Schenkeveld-Van der Dussen, e. a., *Nederlandse literatuur*, 676-681, aldaar 680; Donker, *Nijhoff de levensreiziger*, 14, 33.

¹⁰⁴ J. W. Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam, 2000) 34; De Vries, *Meesters en vrienden*, 140-141; Van de Haterd, *Om hart en vurigheid*, 144.

¹⁰⁵ Van den Akker, 'Juni 1936', 676-677; 't Is vol van schatten, 227; Etty, *Henriette Roland Holst*, 9.

¹⁰⁶ Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 9.

de politiek als podium voor de vrije gedachtewisseling tussen de verschillende groepen in de natie.¹⁰⁷

Een debat over de voor- en nadelen van woord en daad kon na de holocaust en Tweede Wereldoorlog nooit meer in vrijheid en onbevangenheid worden gevoerd. De grenzen van de taal waren tot het uiterste verkend en de consequenties waren duidelijk: fascisme, oorlog of verzet. De weg terug was snel en schielijk: de regels van de taal kregen hun relevantie terug, mèt de regels in de samenleving en die in het politieke debat en handelen. Dat is de grootste paradox van deze geschiedenis: de taal is de kern van het politieke handelen, het woord het enige geaccepteerde machtsmiddel. Maar een discussie hierover behoort niet langer tot de (geaccepteerde) politiek.

¹⁰⁷ Vossen, *Vrij vissen*, 139; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 18, 223.

‘Een schadelijke instelling’ Kritiek op het parlement in België in het interbellum

EMMANUEL GERARD

Op 4 augustus 1914, na het bekendmaken van het Duitse ultimatum, begeeft koning Albert I zich naar het Paleis der Natie waar de Verenigde Kamers in buitengewone zitting zijn bijeengekomen. Hij kondigt in een korte maar krachtige redevoering het eendrachtig verzet aan van de natie, geschaard rond koning en regering. Albert I krijgt een stormachtig applaus en vertrekt daarop naar het hoofdkwartier van het leger, dat hij persoonlijk zal aanvoeren.¹ Op 10 mei 1940, onmiddellijk na de Duitse agressie, negeert Leopold III het verzoek van de regering om het parlement toe te spreken; zelfs een geschreven boodschap aan de volksvertegenwoordiging is hem te veel. Hij begeeft zich rechtstreeks naar het militair hoofdkwartier in Breendonk om er het opperbevel van het leger op zich te nemen en laat vervolgens een proclamatie aan de bevolking voorlezen via de radio.²

Het zijn twee krachtige beelden: Albert spreekt de natie toe via het parlement, Leopold III daarentegen laat het links liggen en richt zich in een radioboodschap rechtstreeks tot de bevolking. De ontwikkeling van de communicatiemedia biedt natuurlijk nieuwe mogelijkheden, maar de houding van Leopold III is ook en vooral een symptoom van een verschuiving in de positie van de volksvertegenwoordiging zelf.³ In 1940 is het Belgische parlement in diskrediet geraakt. ‘Het parlement was voor de gang van zaken in het land een schadelijke instelling geworden’, schrijft de christen-democraat en gewezen minister Philip van Isacker in zijn tijdens de bezettingstijd voltooide memoires.⁴ Hij vertolkt daarmee een breed verspreide opvatting.

Het is een eenvoudige opgave om de kritiek uit het interbellum in kaart te brengen. Het antiparlementarisme bestaat uit meerdere lagen die elkaar gedeeltelijk overlappen: een seculair en alledaags ongenoegen over de werking van de instellingen dat men ook al in de negentiende eeuw terugvindt, een fundamentele kritiek op de grondslagen van de ‘liberale democratie’ die na de invoering van het ‘algemeen stemrecht’ in 1918 fors aan kracht wint, en een specifieke reactie op de economische crisis van de

1 M.-R. Thielemans, E. Vandewoude, *Le Roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916, suivi de l'édition intégrale commentée des lettres du Roi* (Brussel, 1982) 95.

2 De eerste minister beseft zeer goed dat de houding van de koning op kritiek zal stoten en verklaart dan ook, tegen beter weten in, aan het parlement: ‘Alvorens het bevel over het leger te gaan uitoefenen, had de koning gewenst het woord te kunnen richten tot de vertegenwoordigers van de natie. Het snelle verloop van de gebeurtenissen heeft het hem belet, want de plaats van de chef is daar, waar de strijd is aangebroken’; J. Velaers, H. van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt, 1994) 171-172.

3 Het vervolg is even sprekend. Albert keert in november 1918 triomfantelijk terug in Brussel. Leopold III zal in 1950, na een zes jaar durende ‘koningskwestie’ tot troonsafstand worden gedwongen.

4 Ph. van Isacker, *Tussen staat en volk. Nagelaten memoires. Voorwoord van J. A. Goris* (Antwerpen, 1953) 238.